

VOYAGA YETMAGANLAR HUQUQBUZARLIGI PROFILAKTIKASINING HUQUQIY VA PSIXOLOGIK ASOSLARI

O‘ktamova Shoxida Odilbek qizi
UrDU mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada voyaga etmaganlar huquqbuzarligi profilaktikasining huquqiy asoslari, jumladan profilaktika faoliyati bo‘yicha huquqiy me‘yorlar-qonunlar va normativ hujjatlar tahlili, voyaga yetmagan huquqbuzarlarning tipologiyasi hamda voyaga yetmaganlar huquqbuzarligi profilaktikasining psixologik asoslari togrisidagi ma’lumotlar tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Voyaga yetmaganlar huquqbuzarligi, profilaktika faoliyati, kriminogen, situativ-kriminogen, tajovuzkor xulq, “oila-mahalla-maktab” hamkorligi, korreksion mashg‘ulotlar.

Аннотация: В данной статье проанализированы правовые основы профилактики правонарушений среди несовершеннолетних, включая анализ правовых норм и нормативных документов, регулирующих профилактическую деятельность, типологию несовершеннолетних правонарушителей, а также психологические основы профилактики правонарушений среди несовершеннолетних.

Ключевые слова: Правонарушения несовершеннолетних, профилактическая деятельность, криминогенный, ситуативно-криминогенный, агрессивное поведение, сотрудничество "семья-махаля-школа", коррекционные занятия.

Abstract: This article examines the legal foundations of juvenile delinquency prevention, including an analysis of legal norms and regulatory documents governing preventive activities, the typology of juvenile offenders, and the psychological foundations of juvenile delinquency prevention.

Keywords: Juvenile delinquency, preventive activities, criminogenic, situational-criminogenic, aggressive behavior, "family-mahalla-school" cooperation, correctional sessions.

Jamiyatda barqarorlik, tinchlik va osoyishtalikni qaror toptirish, inson huquq va erkinliklariga so‘zsiz rioya etilishini ta‘minlash mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan yanada amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli islohotlardan ko‘zlangan maqsadlarga erishishning muhim tomonidan qo‘llab-quvvatlanmoqda. Bu o‘zgarishlarning dastlabki natijalari aholi hayoti va

kundalik turmushida o‘zining yaqqol ifodasini topmoqda, el-yurtimizning ijtimoiy faolligi, ertangi kunga ishonchi o‘sib bormoqda. Biz mamlakat hayotiga doir har bir qarorni xalqimiz bilan maslahatlashib, bevosita muloqot asosida qabul qilmoqdamiz. “Xalq davlat idoralariga emas, balki davlat idoralari xalqimizga xizmat qilishi kerak” degan g‘oya faoliyatimiz mezoniga

O‘tgan qisqa davr ichida mamlakatimiz sud-huquq tizimida keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilib, uning natijasida ichki ishlar organlarining huquqbuzarliklar profilaktikasi tizimi izchil isloh etildi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Ichki ishlar organlarining qonuniy manfaatlarini ishonchli himoya qilishni ta‘minlashda ularning mas‘uliyatini kuchaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida» 2017 yil 10 apreldagi 5005-sonli farmoni, to‘g‘risida» 2017 yil 18 apreldagi PQ-2896-sonli qarorida huquqbuzarliklar profilaktikasini barvaqt ta‘minlash, jinoyatchilik va huquqbuzarliklarni oldini olish, ichki ishlar organlarining

O‘zbekiston Respublikasining 2010 yil 29 sentyabrdagi «Voyaga yetmaganlar o‘rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklar profilaktikasi to‘g‘risida»gi Qonuni voyaga yetmaganlarning huquqbuzarliklarini oldini olishda muhim ahamiyat kasb etadi. Qonunda voyaga yetmaganlarning huquqbuzarliklarini oldini olish, shuningdek, ushbu sohadagi tushunchalar berib o‘tilgan. Hozirgi paytda voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etiladigan huquqbuzarliklar va huquqbuzarliklarning oldini olish dolzarb muammolardan biridir. Chunki kelgusi ishlarning davomchilari aynan o‘sib kelayotgan yosh avloddir, ular davlatning kelajagini hamda ertangi kuni va taqdirini belgilaydi.

Voyaga yetmaganlar va yoshlar tomonidan sodir etilayotgan, sodir etilish mumkin bo‘lgan huquqbuzarliklarni oldini olish bugungi mamlakatimiz tarqqiyoti hamda tinchligi-osoyishtaligi uchun qanchalar dolzarb muammo ekanligini va uni amalga oshirish qanchalik zarur va shart bo‘layotganligini bugungi kunning statistikasi va tahlillarida ham ko‘rishimiz mumkin[2]. Shu boisdan, yoshlar o‘rtasida sog‘lom turmush-tarzini targ‘ib etish, ularning ma‘naviy-axloqiy tarbiyasini shakllantirish, yoshlar ongida vatanparvarlik, mehr-oqibat, el-yurt sha‘nini ardoqlash kabi ulug‘vor fazilatlarni kamol toptirishda “oila-mahalla-maktab” hamkorligini yo‘lga qo‘yish masalalariga alohida e‘tibor qaratilmoqda [5].

Voyaga yetmagan bolalar xulq-atvorini shakllantirishning psixologik jihatlarini o‘rganish borasida respublikamiz psixologlari tomonidan ham bir qator ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirilgan. Jumladan, M.Davletshin, E.G‘oziyev, M.Vohidov, V.Karimova, N.Safoyev, F.Haydarov, Sh.Do‘stmuhamedova, L.Nazirova, N.Komilova kabi olimlar tomonidan o‘smir psixologiyasi, o‘smirlar xulq-atvorining o‘ziga xosligi, o‘smirlardagi og‘ishishlar, tarbiyasi

o
g
,
i
r

D. Mendelevich, N. R. Sidorov, Y. G. Dozorsva, Y. V. Zaretskiy, N. S. Smirnova, Y. A. Polyakov, L.S.Vigotskiy, K. V. Sirokvashina, L.S. Slavina, T.V.Dragunova, S. A. Terexina va boshqa mualliflar o‘smirlarda deviant axloqning shakllanishiga ijtimoiy va individual-psixologik omillarning ta‘sirini ko‘rib chiqdi. Xorij psixologlari S.Xoll, E.Shpranger, Sh.Byuler, J.Piaje, A. Adler, Z.Freyd, G.Getserlar asosan o‘smir shaxsini rivojlanishi undagi ehtiyojlar va kattalik bilan bog‘liq psixologik o‘zgarishlarga urg‘u berib, ko‘proq o‘smirlarni muloqoti va munosabatlar tizimiga diqqat qaratishgan.

S
h
a
x

Bugungi kunda voyaga yetmagan huquqbuzarlarning tipologiyasi shaxsiy deformatsiyalarning zo‘ravonligi va tabiati bo‘yicha: tasodifiy, odatiy, qat‘iy va professional huquqbuzarlar hisoblanadi. I. Dolgova, E. G. Gorbatovskaya, V. A. Shumilkinalar o‘z navbatida quyidagi uchta tipni ajratdi:

1) Ijtimoiy muhit bilan o‘zaro munosabatlarda shaxsning jinoiy xatti-harakatlariga kriminogen – bunda ketma-ketlik hal qiluvchi ahamiyatga ega, jinoyat odatiy xatti-harakatlar xatti-harakatlari, binqazoning ushbu xatti-harakatlariga ega. Buning qadimgi barin boshlagan

2) Situativ-kriminogen- axloqiy me‘yorlarni buzish, huquqbuzarlik va jinoyatning o‘zi asosan noqulay vaziyatga bog‘liq; jinoiy xatti - harakatlar sub‘ektning rejalariga mos kelmasligi mumkin, uning nuqtai nazari bo‘yicha ortiqcha bo‘lishi mumkin; bunday o‘smirlar jinoyatni ko‘pincha mast holatda bo‘lgan guruhda jinoyat sodir etishadi;

3) Situatsiya turi -salbiy xatti - harakatlarning yengil zo‘ravonligi; shaxsning aybi bilan yuzaga kelmaydigan vaziyatning hal qiluvchi ta‘siri [3].

V.V.Kovalev huquqbuzarlikning to‘rt xil ko‘rinishini ajratib korsatadi:

1) Mavjud tartib, talab va qoidalarga bo‘ysinmaslik ko‘rinishidagi og‘ma xulq.

2) Ijtimoiy muhitga, jamiyat normalariga nisbatan noroziligini namoyon qilish maqsadidagi og‘ma xulq.

3) Mavjud huquqiy normalarga, qonun qoidalarga bo‘ysinmaslik zahirida yuzaga keladigan og‘ma xulq.

4) Shaxsning situation vaziyatda o‘zini boshqara olmay qolishlik va o‘ziga shikast yetkazishga yo‘naltirilgan og‘ma xulq[4].

Shaxsdagi huquqbuzarlik xulq-atvor xatti-harakatlari nafaqat huquqiy, balki psixologik, ijtimoiy va madaniy jihatlarni ham o‘z ichiga olgan murakkab hodisadir. Bu xatti-harakatlar turli omillar ta‘sirida shakllanadi va ularning oldini olish yoki tuzatish uchun chuqur tahlil va kompleks yondashuv talab qilinadi. Yuqorida keltirilgan tipologiyalar va tasniflar shaxslarning huquqbuzarlik xatti-harakatlarining sabablari, shakllari va oqibatlarini tushunishga yordam beradi.

n

b
i

Kriminogen tipdagi shaxslar uchun jinoyat odatiy holga aylangan bo‘lib, ularning hayot tarzi, qarashlari va qadriyatlari shu yo‘nalishda shakllanadi. Bu tipdagi shaxslar ijtimoiy muhit bilan o‘zaro munosabatlarida doimiy ravishda jinoiy xatti-harakatlarni namoyon qiladi. Ular uchun jinoyat sodir etish hayotning bir qismi hisoblanadi va bu xatti-harakatlar ularning shaxsiy qadriyatlar tizimiga mos keladi. Bu holat, odatda, ularning bolalik davridan boshlab shakllanadigan salbiy ta’sirlar, masalan, oiladagi zo‘ravonlik, qashshoqlik yoki ta’lim muassasalaridagi yetishmovchiliklar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Situativ-kriminogen tipdagi shaxslar esa jinoyatni asosan noqulay vaziyatlar tufayli sodir etadi. Bu shaxslar uchun jinoyat sodir etish rejalashtirilgan harakat emas, balki vaziyatning bosimi ostida qilgan harakatidir. Masalan, mast holatda yoki tengdoshlar guruhining ta’siri ostida jinoyat sodir etish bu tipga misol bo‘la oladi. Bu shaxslar jinoyatni sodir etishdan keyin ko‘pincha pushaymon bo‘lishlari mumkin, chunki ularning harakatlari ularning shaxsiy qadriyatlariga mos kelmasligi mumkin.

Situatsiya turidagi shaxslar esa salbiy xatti-harakatlarni yengil darajada namoyon qiladi. Bu shaxslar uchun jinoyat sodir etish tashqi vaziyatning hal qiluvchi ta’siri natijasidir. Ular odatda jinoyatni rejalashtirmaydi, lekin noqulay sharoitlar ularni shunday harakatlarga undashi mumkin. Bu tipdagi shaxslar uchun jinoyat sodir etish ko‘pincha tasodifiy va vaziyatga bog‘liq bo‘ladi.

V.V. Kovalevning tasnifi esa huquqbuzarlikning to‘rt xil ko‘rinishini ajratib ko‘rsatadi. Birinchisi, mavjud tartib, talab va qoidalarga bo‘ysinmaslik ko‘rinishidagi og‘ma xulq. Bu tipdagi shaxslar ijtimoiy normalar va qoidalarni e’tiborsiz qoldiradi. Ular odatda qoidalarni buzishni o‘zlarining erkinligi deb biladi va bu xatti-harakatlar ularning shaxsiy qadriyatlariga mos keladi. Ikkinchisi, ijtimoiy muhitga, jamiyat normalariga nisbatan norozilikni namoyon qilish maqsadidagi og‘ma xulq. Bu shaxslar jamiyatga qarshi norozilikni ochiq namoyon qiladi va ularning harakatlari ko‘pincha jamiyatga qarshi qaratilgan bo‘ladi. Uchinchisi, mavjud huquqiy normalarga, qonun qoidalarga bo‘ysinmaslik zahirida yuzaga keladigan og‘ma xulq. Bu tipdagi shaxslar huquqiy me‘yorlarni ataylab buzishga intiladi va ularning harakatlari ko‘pincha qonuniy chegaralarni buzishga qaratilgan bo‘ladi. To‘rtinchisi, shaxsning situatsion vaziyatda o‘zini boshqara olmay qolishlik va o‘ziga shikast yetkazishga yo‘naltirilgan og‘ma xulq. Bu shaxslar o‘zlarini boshqarish qobiliyatini yo‘qotadi va o‘zlariga zarar yetkazishga moyil bo‘ladi.

Huquqbuzarlik xatti-harakatlarining oldini olish va ularni tuzatish uchun “oila-mahalla-maktab” hamkorligi muhim ahamiyatga ega. Bu yondashuv orqali bolalarning salbiy ta’sirlardan himoya qilinishi, ularning ijtimoiy va psixologik jihatdan sog‘lom rivojlanishi ta’minlanadi. Shuningdek, korreksion mashg‘ulotlar orqali huquqbuzar shaxslarning xatti-harakatlarini tuzatish, ularga ijtimoiy normalarga rioya qilishni o‘rgatish va ularning shaxsiy qadriyatlarini o‘zgartirishga harakat qilinadi.

Huquqbuzarlik xatti-harakatlari turli omillar ta’sirida shakllanadi va ularning oldini olish uchun kompleks yondashuv talab qilinadi. Bu yondashuvda huquqiy, psixologik va ijtimoiy

jihatlarini hisobga olish, shuningdek, oila, mahalla va ta’lim muassasalari o‘rtasida samarali hamkorlikni yo‘lga qo‘yish zarur. Faqatgina bunday holatda voyaga yetmaganlar huquqbuzarligining oldini olish va ularning ijtimoiy jihatdan sog‘lom rivojlanishini ta’minlash mumkin.

O‘smirlik davriga xos xulq-atvor buzilishlari va ularni ijtimoiy moslasha olmaslik (dezadaptatsiya) muammosi kuchayib borish xususiyatiga ega ekanligi bois ham juda dolzarbdir. Bunday toifadagi o‘smirlar xulqidagi o‘zgarishlarga binoan quyidagilarga bo‘linadi:

- xulq ifodalanishiga ko‘ra, yuqori tajovuzkor (agressiya) ko‘rinishidagilar;
- jinoyatchilik “qurboniga” aylanuvchilar;
- intim munosabatlarda barvaqt faol ishtiroki tufayli “yerta” kamol topganlar;
- muomala va o‘zaro munosabatlarda “qiyinchilik” his etuvchilar kabi

kategoriyalarga ajratish maqsadga muvofiqdir [6].

H

xatti-harakatlar ko‘pincha tajovuzkorlik, izolyasiya, nazorasizlik, maxfiylik, keskin kayfiyat o‘zgarishi bilan namoyon bo‘ladi, bunday xatti-harakatlarning xususiyatlari ijtimoiy m

Bugungi kunda huquqbuzarliklar va jinoyatlarining oldini olish va ular nafaqat oqibatlarini bilan kurashish emas, balki ularning barvaqt profilaktikasi amalga oshirish Respublikamiz Prezidenti tomonidan Ichki ishlar organlari tomonidan tizimli hal qilinishi avvallo, har bir amalga oshirilayotgan sohadagi tub islohatlar jamoat taritibni saqlash, fuqarolarning huquqlari, erkinliklar va qonuniy manfaatlarini ishonchli himoya qilishga qaratilgani bilan ham izohlanadi³. O‘tgan yillar mobaynidagi va joriy yilda o‘tkazilib kelinayotgan har bir islohatlar hamda chora tadbirlar respublikamiz miqyosida huquqbukzarliklar va jinoyatchilikning keskin darajada kamayganligini hamda uning oqibatlarini minimallashtirilganligini hamda ular yuzasidan fuqarolarga, jamoatchilikka hisobotlarning berib borilishi, parlament nazorati va jurnalist tekshiruvining doimiy nazoratining yo‘lga qo‘yilganligi bilan eng asosiysi, sohada qabul qilinayotgan qonun va qonunosti normativ hujjatlarida avvalo inson manfaatlari yuqori darajaga ko‘tarilganligi ushbu normalarning jahon ommasining ahli ko‘z o‘ngida yanada jozibadorligini ortayotganligini namoyon qilmoqda.

D

e
m
a
k
,

Foydalangan adabiyotlar

x

u

l

q

-

³ <https://lex.uz/uz/docs/3159827?ONDATE=17.03.2021%2000>

1. Ismailov I. Saitqulov Q.A., Huquqbuzarliklar viktimologik profilaktikasi chora-tadbirlari: Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. –T. 2015. B 54-66.
2. Xo‘jaqulov S.B. Huquqbuzarliklar umumiy profilaktikasini takomillashtirish (ichki ishlar organlari misolida). dok. diss. aftoref. T.: 2018. – 20 b.
3. Шнейдер, Л. Б. Девиантное поведение детей и подростков / Л. Б. Шнейдер.– М.: Академический проект, 2007. - 336 с.
4. Змановская Е. В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. - М.: Издательский центр «Академия», 2003. - 288 с .
5. Umarov B.M / Rajabova F.P “Voyaga yetmaganlarda xulqi o‘g’ish va tarbiya buzilishining ijtimoiy-psixologik omillari”./Voyaga yetmaganlarni xuquqiy himoya qilishning protssesual masalalari. Res.ilmiy-amaliy anjumani. T. 2018. -183 b.
6. Радюкин, Е. Е. Основные концепции девиантного поведения в зарубежных источниках / Е. Е. Радюкин, О. А. Морозова // Вестник Санкт Петербургского университета МВД России. 2010. №2. – С. 228-232.
7. Лелеков В.А Сельская молодёжная преступность : проблемы, профилактика. М. : ВНИИ МВД РФ, 1997. 35 с
8. Управление профилактикой правонарушений несовершеннолетних. Отв. ред. Э.Я. Стумбина. Рига : Зинатис, 1989. С. 224.
9. Управление профилактикой правонарушений несовершеннолетних. Отв. ред. Э.Я. Стумбина. Рига : Зинатис, 1989. С. 224.
10. Нарозников Н.К. Мировоззренческие и нравственные ценности в обеспечении индивидуальной профилактики правонарушений среди молодёжи. М., 1990. 165 с.
11. Организация работы горрайоргана внутренних дел по предупреждению преступлений. Под ред. Э.И. Петрова. М., 1994. 150 с.